

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΤΟ ΛΙΜΕΝΑ ΘΑΣΟΥ

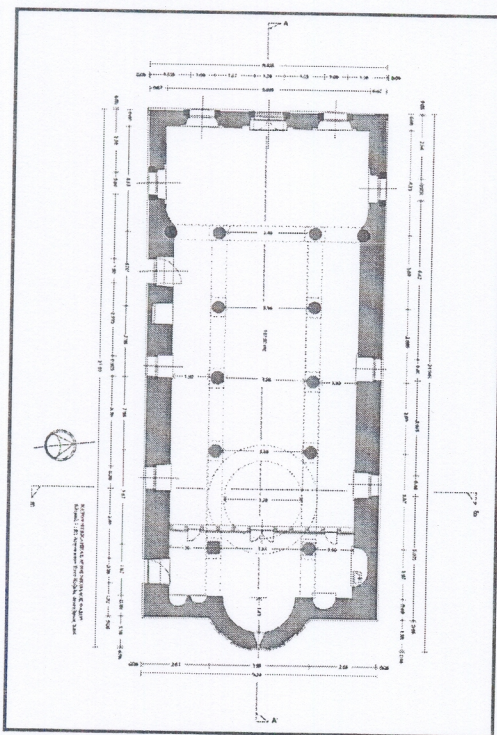
Σταυρούλα Δαδάκη - Tony Kozeli

Στις νοτιοδυτικές παρυφές της αρχαίας αγοράς της Θάσου υψώνεται ο ναός του Αγίου Νικολάου, σήμερα ο ενοριακός ναός του Λιμένα (εικ. 1). Πρόκειται για μια τρίκλιτη θολοσκεπής βασιλική με τρούλο και εξέχουσα ημικυκλική αψίδα του Ιερού Βήματος (σχ. 1). Οι εξωτερικές διαστάσεις χωρίς την κόγχη είναι 21 μήκος, 9,20 πλάτος και μέγιστο ύψος ως την κορυφή του τρούλου 8,50 μ. Καλύπτεται με ενιαία τετράρριχτη στέγη από την οποία προεξέχει μόνο ο τρούλος. Στέγη και τρούλος καλύπτονται με σχιστόπλακες. Ο τρούλος έχει χαμηλό και κυλινδρικό τύμπανο που διακοσμείται με αφιδώματα. Προβάλλει από τη στέγη χωρίς το τετράγωνο πλαίσιο που σχηματίζουν τα εξωτερικά στοιχεία καλύψεως των σφαιρικών τριγώνων, όπως συνήθως συμβαίνει. Το γείσο διαμορφώνεται με πλακαρές πέτρες τοποθετημένες εκφορικά σε δύο σειρές. Ο βόρειος και νότιος τοίχος και ως το μήκος που αντιστοιχεί στον κυρίως ναό έχουν πλάτος 1,00 μ. Οι τοίχοι που αντιστοιχούν στο νάρθηκα μετρούν 0,70 μ. οι βόρειος και νότιος και 0,60 μ. ο δυτικός. Όπως αποκαλύφθηκε με τις πρόσφατες εργασίες, είναι κτισμένος από αργολιθοδομή στην οποία χρησιμοποιείται αρχαίο οικοδομικό υλικό, λαξευμένο και μη¹. Στον τρούλο χρησιμοποιείται πωρόλιθος. Η κόγχη κοσμείται με τρία τοξωτά αβαθή αφιδώματα των οποίων τα τόξα διαμορφώνονται με εναλλαγή πωρόλιθων και πλίνθων. Μεταξύ των αφιδωμάτων και στο ύψος γένεσης των τόξων υπάρχουν τρεις πλίνθινοι σταυροί (εικ.2). Ιδιαίτερη φροντίδα λαμβάνει η δυτική πρόσοψη της εκκλησίας. Ένα υπερυψωμένο τριγωνικό στηθαίο διαμορφώνει τριγωνικό αέτωμα που κρύβει τη στέγη που υπάρχει από πίσω (εικ.3). Το αέτωμα αυτό τονίζεται ακόμη περισσότερο με τη δημιουργία ενός δεύτερου αετώματος, το οποίο σχηματίζεται μέσω της τοιχοποιίας με την επιμελημένη διά-

1. Με τις εργασίες καθαρισμού αποκαλύφθηκαν στον ανατολικό τοίχο τμήμα επιτύμβιας πλάκας με γυναικεία μορφή, ενώ στο δυτικό και πάνω από την είσοδο τμήμα ανάγλυφου κοσμητή αρχαϊκών χρόνων. Η χρήση αρχαίου οικοδομικού υλικού σημειώνεται ωστόσο και από τον Conze: A. Conze, Reise auf den Inseln des thrakischen Meeres, Hannover 1860, 19.

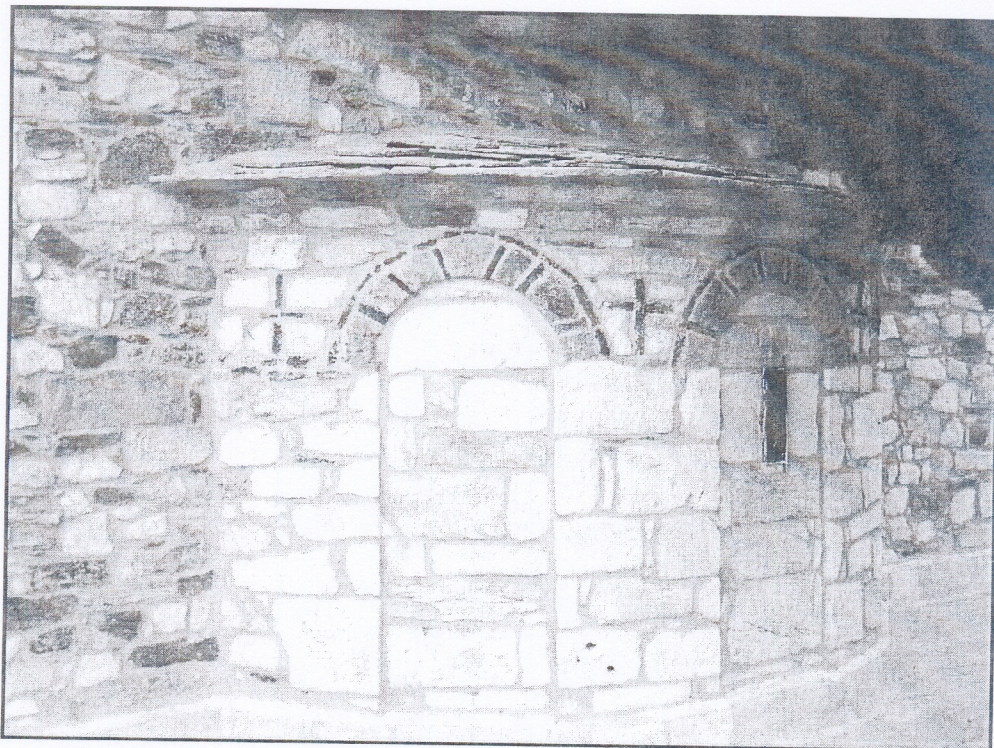

Εικ. 1. Ο ναός του Αγίου Νικολάου. Αποψη από ΒΑ. Η διαμόρφωση της ανοικτής πλατείας άλλαξε τη σχέση του ναού με τον περιβάλλοντα χώρο.

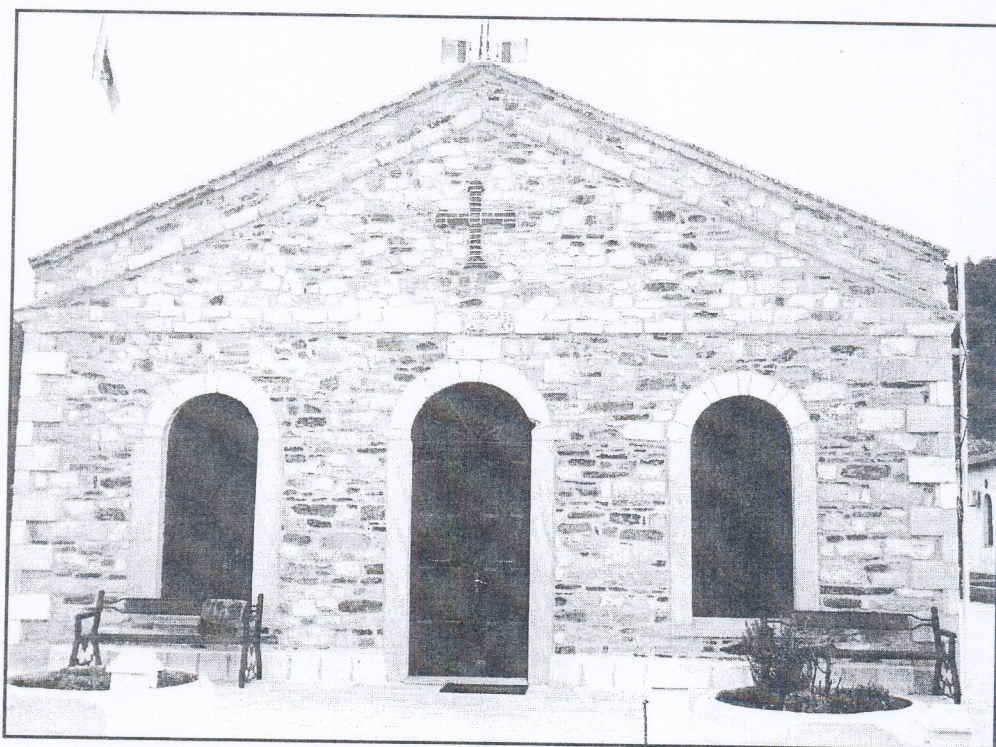

Σχ. 1. Ναός Αγίου Νικολάου. Κάτοψη και νότια πλευρά. Τα δυο της κάθε πλευράς

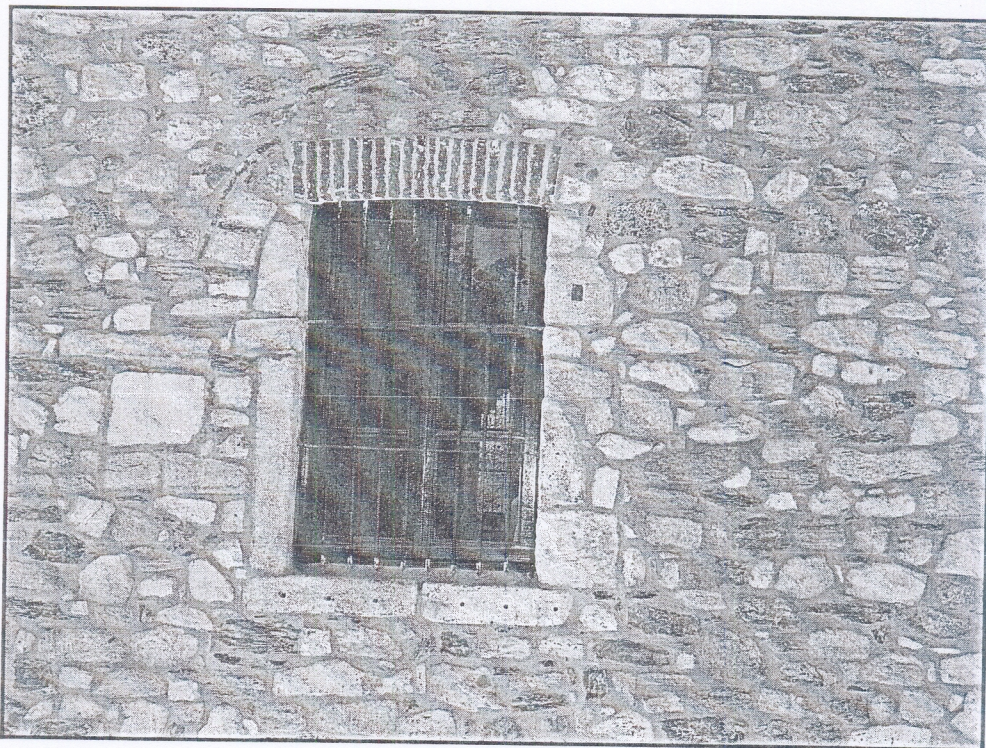
ταξη ισοπλατών πελεκημένων λίθων που εξέχουν κατά τι από το μέτωπο της υπόλοιπης τοιχοποιίας. Παρόμοιοι επιμελημένοι ορθογωνισμένοι μαρμαρόλιθοι έχουν χρησιμοποιηθεί και στις ακμές. Κάποιοι από τους λίθους αυτούς είναι αρχαίοι, ενώ αρκετοί λαξεύτηκαν για τη θέση αυτή. Το κέντρο του αετώματος καταλαμβάνει πλίνθινος σταυρός. Ο ναός έχει τρεις εισόδους και οκτώ παράθυρα. Η νότια είσοδος οδηγεί απευθείας στο χώρο του κυρίως ναού και αποτελούσε την κύρια είσοδο, ενώ η δυτική οδηγεί στο νάρθηκα. Η τρίτη είσοδος ανοίγεται στο ανατολικό πέρας του νοτίου τοίχου, οδηγεί στο Ιερό Βήμα και ανοίχτηκε σχετικά πρόσφατα. Από τα παράθυρα τα έξι ανοίγονται συμμετρικά, από τρία στη βόρεια

Εικ. 2. Η κόγχη μετά τις εργασίες καθαίρεσης των ασβεστοεπιχρισμάτων.

Εικ. 3. Η δυτική όψη μετά τις εργασίες καθαίρεσης των ασβεστοεπιχρισμάτων.

Εικ. 4. Λεπτομέρεια παραθύρου κυρίως ναού. Διακρίνεται το αρχικό τοξωτό ανώφλι.

αντιστοιχούν στον κυρίως ναό και το τρίτο στο χώρο του νάρθηκα. Τα υπόλοιπα δύο ανοίγονται στη δυτική πρόσοψη εκατέρωθεν της εισόδου. Τα παράθυρα του κυρίως ναού αρχικά ήταν τοξωτά (εικ. 4). Τα κάθετα πλαίσια διαμορφώνονται είτε με λίθινους λαμπάδες, είτε με την τοιχοδομία. Τα τοξωτά ανώφλια είναι κατασκευασμένα με εναλλαγή λαξευμένων λίθων και πλίνθων και πλαισιώνονται από μονή σειρά πλίνθων. Τα παράθυρα που αντιστοιχούν στο νάρθηκα είναι μεγαλύτερα και έχουν διαφορετικά κατασκευαστικά στοιχεία. Τα δύο πλευρικά παράθυρα έχουν το σχήμα της έλλειψης, ενώ της πρόσοψης είναι ημικυκλικά. Περιβάλλονται από ελαφρώς εξέχον πλαίσιο που σχηματίζεται με λαξευμένους μαρμαρόλιθους, παρόμοιους με αυτούς που χρησιμοποιήθηκαν στο αέτωμα (εικ. 3).

Εσωτερικά ο ναός χωρίζεται σε νάρθηκα, κυρίως ναό και Ιερό Βήμα. Ο νάρθηκας ουσιαστικά δεν ξεχωρίζει από τον κυρίως ναό, αλλά αποτελεί τη συνέχεια των κλιτών. Τρία τόξα τα οποία αποτελούν τα μέτωπα των καμαρών που στεγάζουν τον κυρίως ναό αντικαθιστούν τον διαχωριστικό τοίχο νάρθηκα- κυρίως ναού. Τα τόξα στηρίζονται στο τελευταίο ζεύγος των κιόνων και σε δύο κίονες στο βόρειο και νότιο τοίχο, οι οποίοι ενσωματώνονται στην τοιχοποιία. Ο κυρίως ναός χωρίζεται σε τρία κλίτη με δύο κιονοστοιχίες από πέντε κίονες η κάθε μια. Η αναλογία των κλιτών με πλάτος πλαγίων 1,50 και του μεσαίου 3,30 μ. εί-

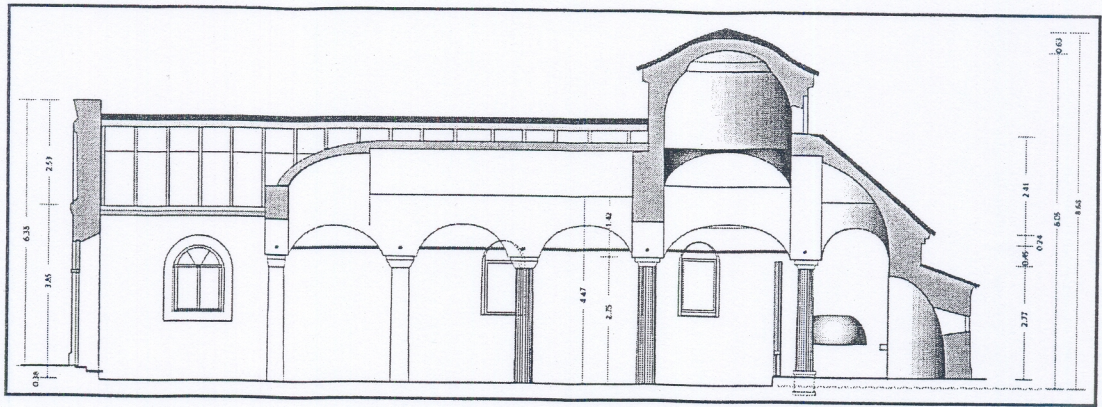

Εικ. 5. Ένα από τα επιθήματα παλαιοχριστιανικών χρόνων μετά τον καθαρισμό του.

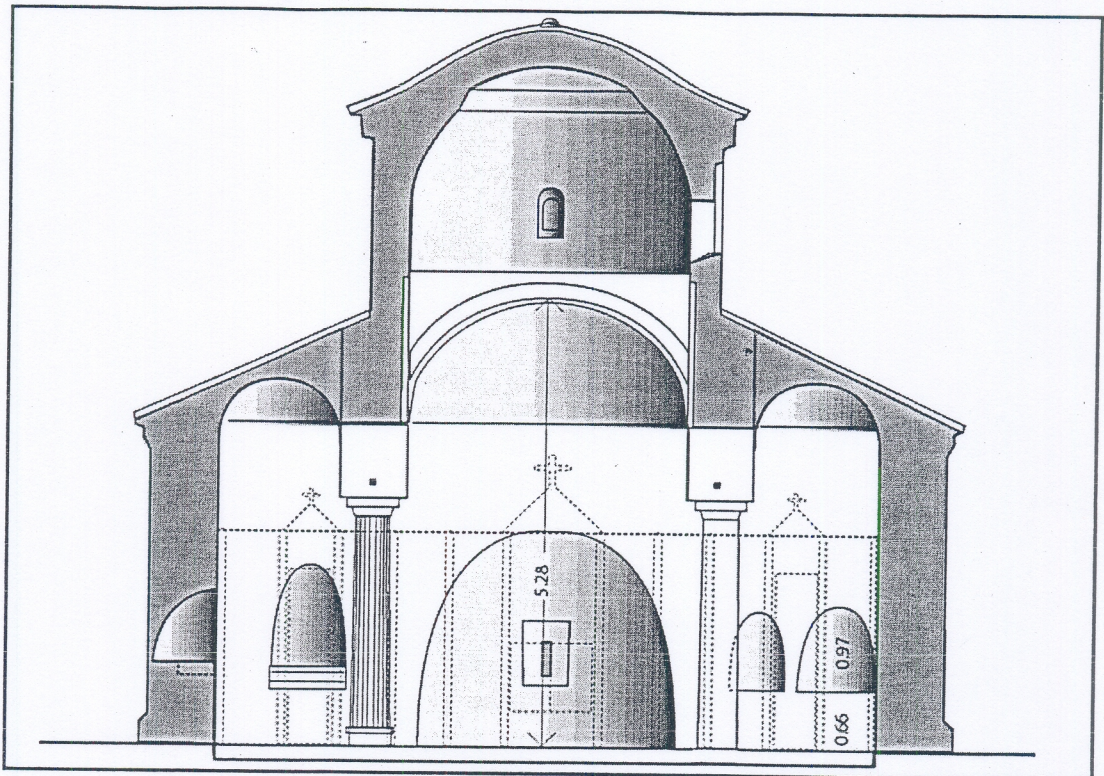
ναι 1:2. Οι κίονες και τα κιονόκρανα είναι αρχαία σπόλια: 5 κίονες δωρικού ρυθμού, 6 μονολιθικοί, 1 κιονόκρανο δωρικό και 9 επιθήματα παλαιοχριστιανικής εποχής (εικ. 5). Το μεσαίο κλίτος καλύπτεται εν μέρει με τον τρούλο και εν μέρει με κτιστή ημικυλινδρική καμάρα (σχ. 2). Ο τρούλος στηρίζεται στα δυο ανατολικά ζεύγη κίωνων με τη βοήθεια τεσσάρων σφαιρικών τριγώνων. Στα ανατολικά ως σημείο αντιστήριξης χρησιμεύει ο σκαφοειδής θόλος που καλύπτει το μεσαίο τμήμα του Ιερού Βήματος, ενώ στα δυτικά το μέτωπο της καμάρας που καλύπτει το υπόλοιπο κλίτος. Το κλειδί της καμάρας αυτής βρίσκεται σε ψηλότερο σημείο από το κλειδί των τόξων με αποτέλεσμα να δημιουργείται ένα τύμπανο. Τα πλάγια κλίτη καλύπτονται με κτιστές ημικυλινδρικές καμάρες των οποίων η κλειδα βρίσκεται σε χαμηλότερο σημείο από αυτό της μεσαίας (σχ. 3). Οι καμάρες αυτές βγαίνουν από τον ανατολικό έως το τελευταίο ζεύγος των κίωνων και στο ανατολικό πέρας καμπυλώνονται σχηματίζοντας ένα αβαθές τεταρτοσφαίριο. Το δάπεδο είναι ενιαίο και σύγχρονο².

Ο χώρος του Ιερού Βήματος έχει μικρό πλάτος σε σχέση με το μήκος του ναού. Η κόγχη του Ιερού Βήματος χορδής 2,80 και βέλους 0,90 μ. παρουσιάζεται μάλλον αβαθής. Στο βόρειο τμήμα του ανατολικού τοίχου εγγράφεται η κόγχη της

2. Σε υπηρεσιακή αναφορά του 1969 αναφέρεται η ανεύρεση πλακόστρωσης κάτω από το ξύλινο δάπεδο που ξηλώθηκε την εποχή εκείνη.

Σχ. 2. Τομή κατά μήκος του ναού.

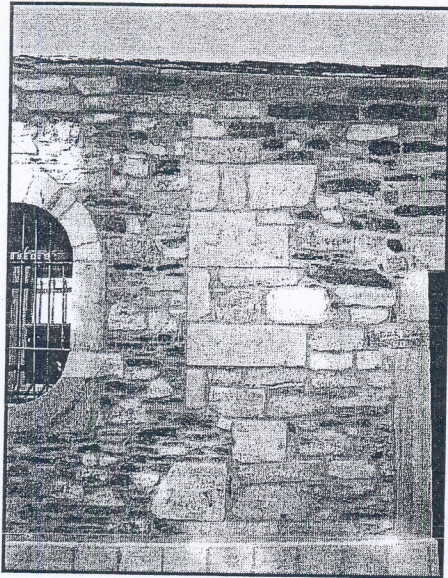

Σχ. 3. Τομή κατά πλάτος.

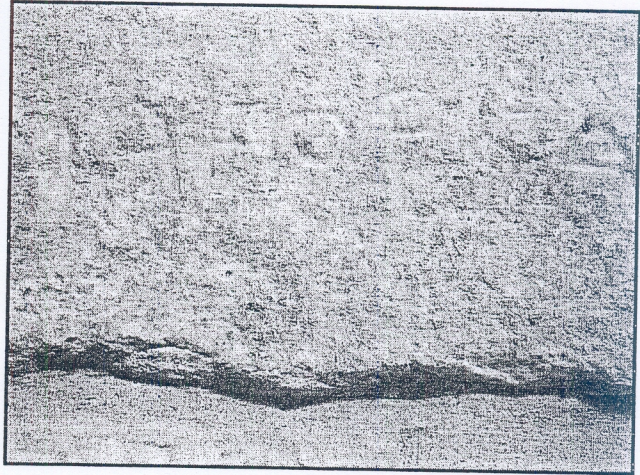
πρόθεσης, ενώ στο νότιο πέρα από την κόγχη του διακονικού ανοίγεται και μια δεύτερη, οπότε δεν πρέπει να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο ο ναός να ήταν δισυσπόστατος³. Μια ακόμη κόγχη ορθογώνιας διατομής ανοίγεται στο ανατολικό πέρας του βορείου τοίχου. Το τέμπλο είναι σύγχρονο.

Τοιχογραφικός διάκοσμος διασώζεται στο χώρο του Ιερού Βήματος και στον

3. Για το θέμα αυτό βλ. Γ. Βελένης, Το πολύκογχο Ιερό Βήμα των τρισυσπόστατων εκκλησιών της Τουρκοκρατίας, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, 2 (1982) 10-19.

Εικ. 6. Νότιος τοίχος. Δομικός αρμός μεταξύ κυρίως ναού και νάρθηκα. Στο κάτω τμήμα είναι ορατή η διαταραχή του αρμού.

Εικ. 7. Ενεπίγραφος λίθος στο άνω τμήμα του νοτίου τοίχου του κυρίως ναού και στο σημείο του αρμού.

τρούλο. Στο τεταρτοσφαίριο της αφίδας παριστάνεται η Παναγία Πλατυτέρα και συλλειτουργούντες Ιεράρχες, στην καμάρα η Ανάσταση και στο μέτωπο της καμάρας ο Μυστικός Δείπνος. Στο τύμπανο της βόρειας καμάρας εικονίζεται η Γέννηση, ενώ του νοτίου δεν διακρίνεται καλά. Στον τρούλο εικονίζεται ο Παντοκράτωρ και στο τύμπανο χορεία αγγέλων. Στα σφαιρικά τρίγωνα έχουμε τους τέσσερις ευαγγελιστές. Σύμφωνα με επιγραφή στη στεφάνη του τρούλου χρονολογούνται στα 1861. Οι τοιχογραφίες σώζονται σε κακή κατάσταση και είναι μαυρισμένες από την αιθάλη. Παρόλα αυτά είναι φανερό ότι ανήκουν σε ένα δυτικότροπο ρεύμα. Ακόμη και η επιλογή των παραστάσεων στο χώρο του Ιερού Βήματος αποκλίνει από το συνηθισμένο πρόγραμμα της μεταβυζαντινής εικονογραφίας.

Ο ναός παρουσιάζει οικοδομικές φάσεις και μεταγενέστερες επεμβάσεις. Ο κυρίως ναός με την αφίδα ανήκει στην αρχική φάση. Το δυτικό μέρος που αντιστοιχεί στο νάρθηκα πήρε την τελική του μορφή σε δεύτερη οικοδομική φάση, όπως προκύπτει από το δομικό αρμό στο σημείο ανάμεσα στο χώρο που σήμερα λειτουργεί ως νάρθηκας και τον κυρίως ναό (εικ. 6), αλλά και τη διαφορά πλάτους των τοίχων. Η ομοιότητα ωστόσο του δομικού υλικού και η διαταραχή του αρμού στο κάτω μέρος οδηγεί στη σκέψη ότι η φάση αυτή δεν απέχει και πολύ χρονικά από την πρώτη. Θα πρέπει ωστόσο να υποθέσουμε κάποια αρχική στοά, γιατί μόνο έτσι μπορεί να ερμηνευτεί λογικά το γεγονός ότι τα τόξα μετώπων των καμαρών που στεγάζουν τον κυρίως ναό στο εσωτερικό παρουσιάζονται ελεύθε-

ρα. Η στοά αυτή θα πρέπει να στεγαζόταν είτε με την προέκταση της στέγης είτε με μονόρριχτη στέγη. Οι μεταγενέστερες επεμβάσεις έγιναν το μεσοπόλεμο και έγκεινται στην αλλαγή της μορφής των παραθύρων, στη διάνοιξη δύο μικρών παραθύρων στον τρούλο και στην επισκευή της οροφής του νάρθηκα.

Χρονολόγηση

Ασφαλή τεκμήρια για τη χρονολόγηση του ναού δεν μας είναι γνωστά. Στη νότια πλευρά στο σημείο του δομικού αρμού και ψηλά στο τμήμα που αντιστοιχεί στον κυρίως ναό έχει εντοιχιστεί ένας αρχαίος λίθος όπου διαβάζουμε με αβεβαιότητα ΜΑΣΤΟΡΑΣ (εικ. 7). Η προχειρότητα των χαρακτήρων με το κυμαινόμενο ύψος των γραμμμάτων οδηγεί στη σκέψη ότι πρόκειται μάλλον για τυχαίο χάραγμα. Κατά τον Χιόνη ο ναός κτίστηκε το 1770 από Ρώσους⁴. Ο Χιόνης διατύπωσε την άποψή του βασιζόμενος στο ιστορικό γεγονός της άφιξης μιας μοίρας του Ρωσικού στόλου στη Θάσο το 1770. Η επίσκεψη αυτή αποτυπώνεται στο ημερολόγιο του Ρώσου ναύαρχου Χμετιόβσκιη. Στην ελληνική μετάφραση του ημερολογίου ωστόσο, ρητή μνεία σε ναό του Αγίου Νικολάου δεν γίνεται⁵. Η άποψη ότι ο ναός κτίστηκε από Ρώσους μάλλον συγχέεται με αυτά που αναφέρει ο Miller για το ναό της Παναγίας στην Παναγία. Όταν επισκέφθηκε τη Θάσο βρήκε το ναό της Παναγίας σε επιδιόρθωση⁶. Σύμφωνα με τη διήγηση που παραθέτει, ο ρωσικός στρατός έστειλε τους νεκρούς του να θαφτούν στη Θάσο. Μετά τον πόλεμο ο Ρώσος ναύαρχος επισκέφθηκε τη Θάσο και μη βρίσκοντας κατάλληλη εκκλησία έδωσε χρήματα για να κτιστεί ναός προς τιμή του Αγίου Νικολάου. Οι αρχές του χωριού αντί να κτίσουν την εκκλησία χρησιμοποίησαν αλλού τα χρήματα. Είκοσι χρόνια αργότερα ένας άλλος Ρώσος ναύαρχος επισκέφθηκε τη Θάσο και έμεινε έκπληκτος μη βρίσκοντας την εκκλησία που περίμενε να βρει. Ο ίδιος άφησε ένα άλλο ποσό, το οποίο ωστόσο χρησιμοποιήθηκε για την επιδιόρθωση της εκκλησίας της Παναγίας στο χωριό Παναγία⁷. Περιγράφοντας την περιοχή του Λιμένα αναφέρει ότι πίσω από το μεγάλο πύργο του λιμανιού κτιζόταν ένα μοναστήρι⁸. Στην πληροφορία αυτή θα επανέλθουμε παρακάτω. Πιο αξιόπιστη είναι η πληροφορία του Βακαλόπουλου ότι ο ναός εγκαινιάστηκε το

4. Κ.Χιόνης, Παναγιές της Θάσου, Μακεδονική Ζωή, 111 (Αύγουστος 1975, 43).

5. Κ. Α. Παλαιολόγου, Ημερολόγιο αυτόγραφον Στεφάνου Πέτροβιτς Χμετιόβσκιη, Παρνασσός 8 1884, 232.

6. E. Miller, "Le mont Athos Vatopedi-L'île de Thasos", Paris 1889, 92.

7. Φαίνεται ότι μας μεταφέρει προφορικές διηγήσεις, γιατί δεν αναφέρει την πηγή της πληροφορίας.

8. E. Miller, ό.π., 90 : et tout près de la grande tour carrée, on était en train de construire un vaste monastère.

Ο μεγάλος πύργος είναι ο ονομαζόμενος γενονατικός πύργος που βρισκόταν ανάμεσα στην προκυμαία και την αυλή του μουσείου και κατεδαφίστηκε το 1931. Ο πύργος αυτός ανηγέρθηκε από τον Ιωάννη Προμικήριο και αφιερώθηκε στη Μονή Παντοκράτορος. Πρβλ. G. Christoph, Note sur la forteresse du port de Thasos, στο Archives de l' Athos XVII. Actes du Pantocrator, éd. par V. Kravari, Paris 1991, 45-50.

1835⁹. Ο Βακαλόπουλος βασίστηκε σε ανέκδοτο χειρόγραφο άγνωστου προεστού, από το οποίο αντλεί και άλλα στοιχεία¹⁰. Η πληροφορία αυτή συμφωνεί και με τους περιηγητές, δεδομένου ότι ο ναός δεν αναφέρεται από τον Osten που επισκέφθηκε τη Θάσο το 1828¹¹, ενώ αναφέρεται από τον Conze που πέρασε από την Θάσο το 1858¹². Μια χρονολόγηση επομένως μεταξύ 1828 και 1835 συμβαδίζει και με τις γενικότερες συνθήκες, όπως θα δούμε παρακάτω.

II

Ένα δεύτερο ζήτημα που θα μας απασχολήσει αφορά την αρχική χρήση του, αν δηλαδή ο ναός κτίστηκε για τις ανάγκες οικισμού ή είχε άλλη χρήση.

Τον υστεροβυζαντινό οικισμό Μαρμαρολιμήν που αναφέρεται στις υστεροβυζαντινές πηγές και που αποτέλεσε τη διάδοχο κατάσταση της αρχαίας και παλαιοχριστιανικής Θάσου, διαδέχθηκε ο μεταβυζαντινός οικισμός Λιμανχισάο, όνομα που απλά μεταφέρει στην οθωμανική γλώσσα την τοπογραφία της θέσης: κάστρο λιμανιού. Στο πρώτο χρονολογικά σωζόμενο οθωμανικό κατάστιχο του 1519, ο οικισμός Λιμανχισάο με 191 σπίτια είναι ο δεύτερος σε μέγεθος οικισμός μετά τον Θεολόγο¹³. Στις επόμενες καταγραφές και έως τις αρχές του 17ου αι. παρατηρείται μια δημογραφική ανάκαμψη που όμως ακολουθείται από σημαντική πτώση. Στην τελευταία δημοσιευμένη πηγή του 1670 στο Λιμανχισάο απογράφονται 80 σπίτια. Την εικόνα της ερήμωσης επισημαίνουν και οι περιηγητές του 18ου και αρχών 19ου αι. Στις αρχές του 18ου αι. ο Γάλλος Ιησουΐτης Braconnier περιγράφοντας την περιοχή του Λιμένα αναφέρεται στις ωραίες παραλίες και τα αρχαία ερείπια όχι όμως σε σύγχρονο οικισμό¹⁴. Εικόνα εγκατάλειψης και ερήμωσης παρουσιάζει και ο Cousinery στις αρχές του 19ου αι.¹⁵. Αναφερόμενος στα ερείπια της αρχαίας πόλης τονίζει την ημίγρια κατάσταση στην οποία είχαν επέλθει οι αμπελώνες από την εγκατάλειψη. Με βάση τα παραπάνω η πλήρης εγκατάλειψη του Λιμανχισάο θα μπορούσε να τοποθετηθεί στα τέλη του 17ου αι. Η κατάσταση αυτή έμεινε σταθερή έως και τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 19ου

9. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Θάσου 1453-1912*, Θεσσαλονίκη 1984, 116.

10. Δυστυχώς το χειρόγραφο αυτό δεν συμπεριλαμβάνεται στον κατάλογο των εκδοθέντων από τον ίδιο ανέκδοτων πηγών στο παράρτημα της Γαλλικής έκδοσης. Εξ όσων γνωρίζω δεν έχει εκδοθεί ακόμη.

11. Π.Κ. Ενεπεκίδης, *Θεσσαλονίκη και Μακεδονία*, Αθήνα 1982, 42-43.

12. Α. Conze, *ό.π.*, 14.

13. Δ. Καρούδης, *Μυτιλήνης αστυγγραφία και Λέσβου χωρογραφία*, Αθήνα 2000, 175-183. Πρβλ. επίσης Ε. Μπαλτά, *Η Θάσος στις οθωμανικές απογραφές του 16ου και 17ου αι.*, *Θασιακά* 10 (1996-1997), 503-521.

14. *Père Braconnier, Relation l' une mission qu' un père de la Compagnie de Jésus, le Père Braconnier à fait à la Cavalle et dans l' isle de Thasos, avec la description du voyage, l' an 1707*, Paris Bibl Nat. Στο Henri Omont, *Missions archéologiques en Orient aux XVII et XVIII siècles*, Paris 1902, 1035-1036. Πρβλ. επίσης Κ. Σιμόπουλου, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τόμ. Β', Αθήνα 1981, 49.

15. M.E.M. Cousinery, *Voyage dans la Macédoine contenant des recherches sur l' histoire, la geographie et les antiquités de ce pays*, Paris 1831, II, 104.

αι. Ο Prokesh von Osten αναφέρει την ύπαρξη μερικών καλυβιών και ενός καταστήματος¹⁶. Από τα μέσα του 19ου αι. η εικόνα σταδιακά αλλάζει. Ο Conze εκτός από το ναό, αναφέρεται σε πέντε έξι κτίρια στην παραλία και δυο καλύβες γύρω από αυτόν¹⁷. Ο Perrot σημειώνει την ύπαρξη μιας ντουζίνας καταστημάτων¹⁸. Η εγκατάσταση αυτή ωστόσο δεν έχει αποκτήσει τα χαρακτηριστικά μόνιμου οικισμού, γιατί εξακολουθεί να αναφέρεται ως σκάλα της Παναγίας. Από έναν στατιστικό πίνακα των ετών 1883-1884, όπου αναγράφονται οι μαθητές ανά σχολείο, ο Λιμένας απουσιάζει, ενώ εμφανίζεται σε πίνακα των ετών 1894-95 με 1 δάσκαλο και 30 μαθητές¹⁹. Φαίνεται λοιπόν ότι ο οικισμός ανεξαρτοποιήθηκε από την Παναγία τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αι., οπότε θα προέκυψε και η ανάγκη ενοριακού ναού. Με το σκεπτικό αυτό, ότι δηλαδή ο ναός αρχικά κατασκευάστηκε για να καλύψει τις ανάγκες μη ενοριακού ναού, εξηγείται και η απουσία γυναικωνίτη από το νάρθηκα, στοιχείο καθοριστικό για τις λειτουργικές ανάγκες ενός ενοριακού ναού. Σημειώνουμε επίσης ότι ανάμεσα στις γνωστές μπακιρές των εκκλησιών της Θάσου του δεύτερου μισού του 19ου αι. δεν έχει καταγραφεί σφράγισμα της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου²⁰, κάτι που ενισχύει την άποψή μας ότι ο ναός δεν ήταν ενοριακός αρχικά. Την εικόνα ενός μοναστικού συγκροτήματος αποτυπώνει και μια φωτογραφία του τέλους του 19ου αι., όπου μόλις και διακρίνεται ο ναός περιβαλλόμενος από κτίσματα στην ανατολική πλευρά με τοξωτό πρόπυλο (εικ. 8)²¹. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο Miller αναφέρει την ύπαρξη μονής που κτιζόταν την εποχή της επίσκεψής του. Η πληροφορία αυτή συμβαδίζει με όσα αναφέρει ο Μελίρρτος στο πολύτιμο σύγγραμμά του για την εκκλησιαστική κατάσταση της μητροπόλεως Μαρωνείας²². Σύμφωνα με αυτόν, το 1860 ιδρύθηκε στο Λιμένα από τον Ουνίτη μοναχό Παντελεήμονα Μονή του Αγίου Νικολάου²³. Από συμφραζόμενα

16. Π.Κ. *Ενελεκίδη*, Θεσσαλονίκη και Μακεδονία, Αθήνα 1982, 42-43.

17. Conze, *ό.π.*, 19 -21.

18. G. Perrot, *Mémoire sur l' île de Thasos*, Paris 1864, 74.

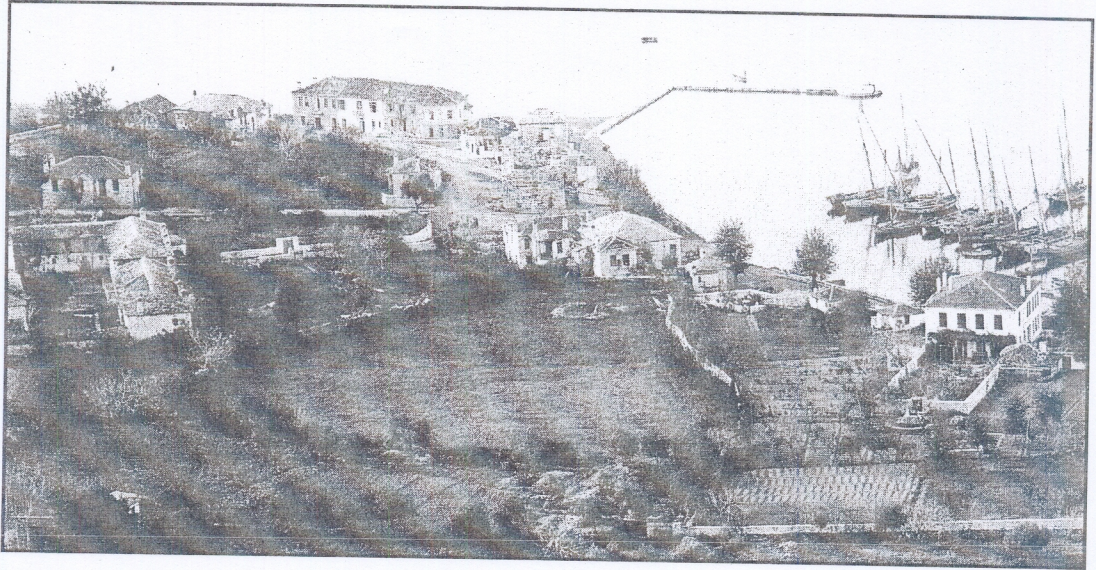
19. Κ. Χιόνης, Η Παιδεία στη Θάσο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, *Θασιακά* 7 (1990-1991), 442-443.

20. Ν. Ρουδομέτωφ, Τοπικά Νομίσματα στην Ανατολική Μακεδονία στην περίοδο της Τουρκοκρατίας 1880-1910, Καβάλα 1991. *Του ιδίου*, Οι μπακιρές της Θάσου, *Θασιακά* 2 (1985), 76 -81.

21. Η φωτογραφία δημοσιεύθηκε στο *Etudes Thasiennes*, VIII, Pl. II. Ευχαριστούμε τη Γαλλική Σχολή για την άδεια δημοσίευσής της και εδώ.

22. Η Θάσος περιήλθε στη μητρόπολη Μαρωνείας το 1646, όταν ανασυστάθηκε η τελευταία. Βλ. Μ. Παΐζη Αποστολοπούλου, Η Θάσος ως πατριαρχική εξαρχία, *Θασιακά* 7 (1990-1991), 159. Γενικώς για την εκκλησιαστική διοίκηση της Θάσου πρβλ. Π. Γεωργαντζή, Πτυχές της διοικητικής εκκλησιαστικής ιστορίας της Θάσου, *Θασιακά* 7 (1993), 199-216.

23. Μ. Μελίρρτου, Περιγραφή και Γεωγραφική υπ' εκκλησιαστικὴν ἔποψιν της Θεοσώστου επαρχίας Μαρωνείας, *Εν Κωνσταντινουπόλει* 1871, 96.

Εικ. 8. Ο Λιμένας στα τέλη του 19ου αι. Στην κάτω αριστερή πλευρά της φωτογραφίας διακρίνουμε ένα κλειστό κτιριακό σύνολο με τοξωτό πρόπυλο, στοιχεία που χαρακτηρίζουν τα μοναστικά συγκροτήματα. Στο βάθος ο κατεδαφισμένος σήμερα πύργος του Ιωάννη.

ωστόσο τεκμαίρεται ότι η μονή ιδρύθηκε γύρω από τον υφιστάμενο, νεόδμητο, όπως τον χαρακτηρίζει ο Μελίρρυτος, ναό του Αγίου Νικολάου. Αν δεχθούμε την άποψη ότι η δυτική προσθήκη δεν απέχει και πολύ χρονικά από την αρχική ανέγερση του ναού, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Miller αναφέρεται σε αυτή την προσθήκη και ίσως και στα κτίρια συνοδείας της μονής. Στο σχήμα αυτό εντάσσεται άνετα τόσο η χρονολόγηση των τοιχογραφιών στα 1861, όσο και η δυτικότερη τεχνοτροπία τους.

Αναπάντητο ωστόσο παραμένει το ερώτημα ποιοι ήταν οι αρχικοί κτίτορες του. Η περιοχή, στην οποία κτίστηκε ο ναός, ανήκε τον 19ο αι. στο Βατοπέδι, ενώ την υστεροβυζαντινή εποχή αποτελούσε τμήμα της περιοχής που δώρισε ο Ιωάννης Πριμικήριος στη Μονή Παντοκράτορος. Και οι δύο μονές εμφανίζονται να κατέχουν μετόχια στη Θάσο και κατά τον 16ο αι. Στις αρχές του 19ου αι. η μονή Παντοκράτορος διατηρούσε στο Λιμένα μόνο την περιοχή του Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης²⁴. Κατά το Στρατή η δημιουργία του μετοχίου του Βατοπεδίου στο Λιμένα οφείλεται σε αγορές στις αρχές του 19ου αι.²⁵. Γεγονός παραμένει ότι ο ναός βρίσκεται μέσα στο βατοπεδινό μετόχι, η έκταση του

24. Γ. Σμυρνάκης, *Το Άγιον Όρος*, Αθήνα 1903, επανέκδοση: Καρφές 1988.

25. Δ. Στρατής, *Το νησί της Θάσου και το Άγιον Όρος*, Καβάλα 1995, 74. *Του Ιδίου*, *Μαρτυρίες για τη νεώτερη ιστορία της Θάσου από ανέκδοτα έγγραφα του αρχείου της Μονής Βατοπεδίου*, Α΄ Διεθνές Συνέδριο Βαλκανικών Ιστορικών Σπουδών, 20-23 Σεπτεμβρίου 2001, Καβάλα 2004, 313-324, όπου δημοσιεύονται έγγραφα των ετών 1815-1816, στα οποία διαφαίνεται η στενή σχέση της κοινότητας Παναγίας με την Μονή Βατοπεδίου.

οποίου μέχρι και τις αρχές του 20ού αι., σύμφωνα με την περιγραφή του Baker²⁶, συμπίπτει με τα όρια που ορίζει το αρχαίο τείχος. Είναι λογικό επομένως να υποθέσουμε ότι ο ναός κτίστηκε για να καλύψει τις ανάγκες των μοναχών του μετοχίου που αυτή την εποχή παρουσιάζεται να έχει στενές σχέσεις με την κοινότητα της Παναγίας²⁷. Η απουσία ωστόσο οποιασδήποτε ρητής μνείας στα έγγραφα των πρώτων δεκαετιών του 19ου αι., που έχουν δημοσιευθεί πρόσφατα, σε συνδυασμό με την πληροφορία του Μελίρτου ότι η μονή περιήλθε στη μητρόπολη Μαρωνείας, μας κάνει να διστάζουμε να υποστηρίξουμε την άποψη ότι ο ναός ιδρύθηκε από βατοπεδινούς μοναχούς²⁸. Το σίγουρο είναι ότι ο ναός έγινε ενοριακός μετά το 1871, έτος δημοσίευσης του πονήματος του Μελίρτου.

III

Η βυζαντινή ναοδομία στη Θάσο αριθμεί ελάχιστα σωζόμενα μνημεία. Λαμβάνοντας ωστόσο υπόψη τη γενικά αποδεκτή άποψη πως τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης δεν εγκαταστάθηκαν μουσουλμάνοι και δεν έγιναν εξισλαμισμοί, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι οι εναπομείναντες κάτοικοι συνέχισαν να εκτελούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα σε υφιστάμενους ναούς. Στην περιοχή του Λιμένα και για τους τελευταίους χρόνους πριν την κατάκτηση γνωρίζουμε από τις πηγές το ναό του Αγίου Γεωργίου, το ναό του Τιμίου Προδρόμου που ανήγειρε ο Ιωάννης Πριμικήριος πριν το 1384, το ναό Κωνσταντίνου και Ελένης, ενώ εμμέσως υπονοείται ο ναός της Αγίας Μαρίνας²⁹. Τέσσερις ενορίες αναφέρονται και στα οθωμανικά κατάστιχα του 16ου αι.³⁰. Για την υπόλοιπη Θάσο οι πηγές αναφέρουν αρκετά ονόματα ναών, όπως ο ναός Αγίων Αναργύρων στην Κακηράχη³¹, ο ναός του αρχιστρατήγου των Άνω Δυνάμεων Μιχαήλ στο Νεόκαστρο³², το ναύδριο των Αγίων Θεοδώρων στο Θεολόγο³³. Τα περισσότερα από αυτά στην καλύτερη περίπτωση σώζονται ανακτισμένα³⁴, ή σε επίπεδο θεμελίωσης, και στη χειρότερη διατηρείται μόνο το αγιωνύμιο. Με εξαίρεση το ναό της Αναλήψεως Σωτήρος, που ανήκει στον τύπο της τρικλιτης

26. Baker-Penoyre, Thasos, JHS (1909), 202-250.

27. Δ. Στρατής, ό.π., σημ.25.

28. Ελπίζουμε ότι η δημοσίευση όλων των νεότερων εγγράφων του αρχείου της Μονής Βατοπεδίου, αλλά και του κώδικα του ναού θα φωτίσει στο μέλλον το ζήτημα.

29. Archives de l' Athos XVII. Actes du Pantocrator, éd. par V. Kravari, Paris 1991, αρ. 10.

30. Ε. Μπαλτά, Η Θάσος στις οθωμανικές απογραφές του 16ου και 17ου αι., Θασιακά 10 (1996-1997), 503-521.

31. Actes du Pantocrator, ό.π., αρ. 16.

32. Act. Phil., αρ. 5.

33. Act. Phil., αρ. 5, σελ. 74 και ΑΔ 47 (1992), 512.

34. Οι κατώτατες σειρές στο Ναό της Αγίας Μαρίνας στο Λιμένα πιστεύουμε ότι ανήκουν στον υστεροβυζαντινό ναό.

με υπερυψωμένο φωταγωγό βασιλικής³⁵ και το ναό του Αγίου Νικολάου στο Παλιοχώρι Κοινύρων, που ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρεις κόγχες, τα μνημεία που έχουν εντοπιστεί από την υπογράφουσα και μπορούν να χρονολογηθούν στη βυζαντινή εποχή, ανήκουν στον τύπο της μικρής δρομικής ξυλόστεγης ή θολωτής αίθουσας με δίρριχτη στέγη, όπως το ναΰδριο του Αγίου Γεωργίου στις Μαριές με τοιχογραφίες 13ου αι.³⁶. Στον ίδιο τύπο ανήκουν και τα ελάχιστα μνημεία που ανήκουν στους πρώτους αιώνες μετά την οθωμανική κατάκτηση, όπως το ναΰδριο της Παναγούδας με τοιχογραφία 15ου αι.³⁷, ή το μονύδριο της Παναγίας στον Θεολόγο με τοιχογραφίες 17ου αι.³⁸.

Από τον 18ο αι., οι πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες μεταβάλλονται προς όφελος του υπόδουλου χριστιανισμού. Η αλλαγή αυτή αντανακλάται και στη ναοδομία, οπότε αρχίζουν να αναγείρονται όλο και περισσότερες εκκλησίες μεγαλύτερων διαστάσεων. Ο τύπος που επικρατεί είναι ο τύπος της τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής με γυναικωνίτη σε όροφο και δίρριχτη στέγη με αποτιμήσεις στα αετώματα³⁹. Ειδικότερα ο 19ος αι. αποτελεί περίοδο άνθησης της ναοδομίας σε ολόκληρο το υπόδουλο χριστιανικό στοιχείο της οθωμανικής αυτοκρατορίας⁴⁰, άνθηση η οποία συνήθως συνδέεται με την πληθυσμιακή ενδυνάμωση του χριστιανικού πληθυσμού (πίν. 1) και την οικονομική ευμάρεια των κοινοτήτων, οι οποίες πρωτοστατούν πλέον στην ανέγερση των ναών. Στην περίπτωση της Θάσου η ναοδομική έκρηξη παρατηρείται στις τρεις πρώτες δεκαετίες του 19ου αι. Στο σύνολο των 19 χρονολογημένων ναών οι 13 χρονολογούνται στα χρόνια έως το 1835 (πίν. 2). Οι περισσότεροι ανήκουν στον επικρατούντα τύπο που περιγράψαμε παραπάνω, ένας ανήκει στον τύπο του τρίκογχου αθωνικού ναού με τρούλο (πίν. 3). Ο ναός του Αγίου Νικολάου μαζί με την Κοίμηση της Παναγίας στην Παναγία⁴¹ (εικ. 9) και το ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στον Σωτήρα (εικ. 10) ανήκουν στον τύπο της τρί-

35. Στ. Δαδάκη-Ch. Giros, Αρχαιολογικός Χάρτης Θάσου. Βυζαντινοί χρόνοι ΑΕΜΘ 5 (1991), 389 και Σ. Αγγελούδη, Μια θασίτικη εκκλησία σε λειτουργία, *Θασιακά* 10 (2001), 23-50.

36. Το μνημείο μελετάται από τη συνάδελφο Κ. Παπαθεοφάνους.

37. Δημοσίευτο μνημείο.

38. Α. Μπακιρτζής, Το μονύδριο της Παναγίας και ο Θεολόγος της Θάσου, *Μακεδονικά*, 24 (1984) 112-137.

39. Χ. Μπούρας, «Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα», εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 2001, 235-288, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

40. Θ. Σ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, Τυπολογικές και μορφολογικές επεμβάσεις σε μεταβυζαντινούς ναούς κατά τον 19ο αι. Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση, 5 133-148.

41. Ιερεύς Ι. Ζήσης, Ιερός ναός της Κοιμήσεως Θεοτόκου Παναγίας Θάσου, έκδοση Ι. Ν. Κοιμήσεως Θεοτόκου, Θάσος. Πρβλ. επίσης Γ. Καβάξης- Μ. Παπαλαζάρου-Δ. Έλληνας, Η εκκλησία της Παναγίας της Θάσου, *Θασιακά* 9 (1994-1995) 189-202, με επιφύλαξη στη χρήση λόγω πολλών ανακριβειών.

Εικ. 9. Παναγία. Ναός Κοίμησης Παναγίας. Άποψη από τα δυτικά. Είναι ο μεγαλύτερος και ο πιο εντυπωσιακός μεταβυζαντινός ναός της Θάσου. Η κάτοψη, η στέγαση και οι λεπτομέρειες του διακόσμου παραπέμπουν άμεσα στο ναό της Παναγίας Αγιάσου.

κλιτης θολωτής βασιλικής με τρούλο, τύπος ο οποίος γνωρίζει διάδοση κατά την Τουρκοκρατία, κυρίως, στην Κεντρική και Βορειοδυτική Ελλάδα⁴². Στην περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης απουσιάζει⁴³.

Οι τρεις ναοί της ομάδας αυτής πέρα από τον τύπο ξεχωρίζουν από τις υπόλοιπες εκκλησίες της Θάσου και σε επί μέρους μορφολογικά στοιχεία που παραπέμπουν στη ναοδομία της Λέσβου⁴⁴, όπως η τονισμένη δυτική όψη, (ναός Αγίου Νικολάου και ναός Μεταμόρφωσης), η στέγαση της Παναγίας με ένα σύστημα εγκαρσίων καμαρών που διακοσμούνται με νεοκλασικού ύφους διάκοσμο (εικ.11). Στο δεύτερο μισό του 19ου αι. είναι διαπιστωμένη η εμπορική διασύνδεση της Θάσου με τη Λέσβο με αφορμή το εμπόριο και τη διακίνηση της ελιάς⁴⁵.

Παρόλο που η έρευνά μας είναι στην αρχή, πιστεύουμε ότι οι ναοί αυτοί κα-

42. Αν. Τζάκου, Το Γενέσιον της Θεοτόκου στο Θεσπρωτικό Πρέβεζας, Εκκλησίες II, Αθήνα 1982, 114.

43. Προσωπική παρατήρηση.

44. Μ. Κ. Τσιτσιμάκη, Παραδοσιακή ναοδομία στη Λέσβο, (18ος-19ος αι.), δακτ. διδ. διατριβή, Αθήνα 2006.

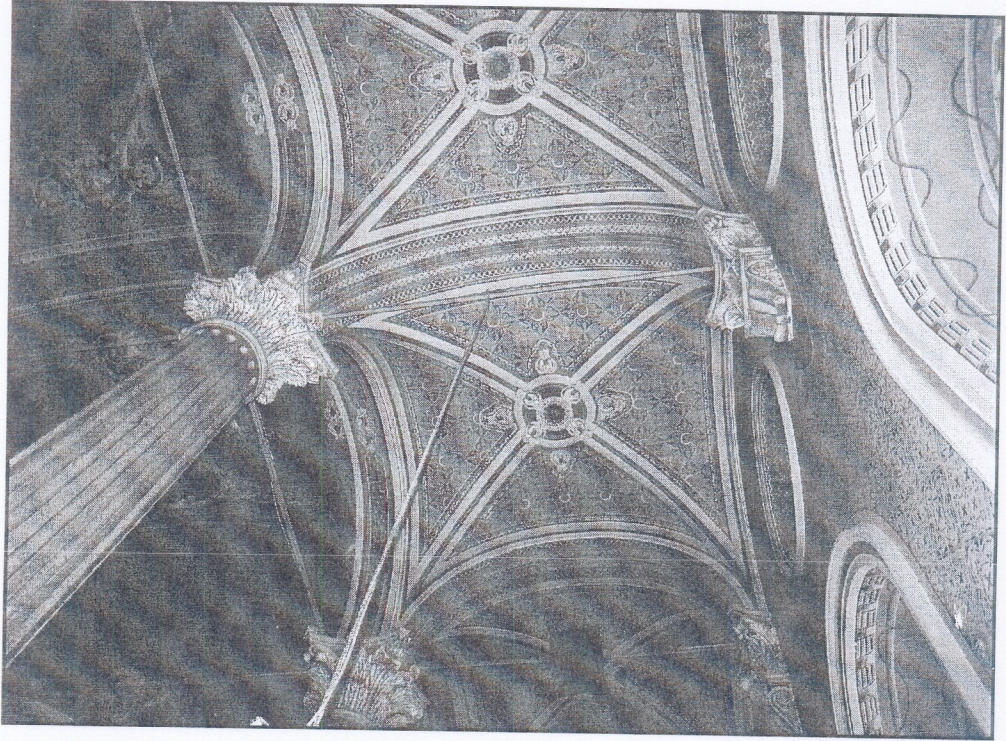
45. Ρουδομέτωφ, ό.π.

Εικ. 10. Σωτήρας. Ναός Μεταμόρφωσης. Δυτική όψη. Ο τονισμός της δυτικής όψης με στοιχεία που προσδίδουν μνημειακότητα χαρακτηρίζουν τις μεταβυζαντινές εκκλησίες της Λέσβου. Τα νεοκλασικού ύφους στοιχεία που κοσμούν τα παράθυρα και τις αψίδες απουσιάζουν από τις υπόλοιπες εκκλησίες της Θάσου, όπως οι Άγιοι Απόστολοι, Άγιος Γεώργιος Καζαβιτίου, Αγία Παρασκευή και Άγιος Δημήτριος Θεολόγου, Άγιος Αθανάσιος Κάστρου, οι οποίες παρουσιάζουν κοινά στοιχεία με ναούς της Μακεδονίας και Ηλείου.

Εικ. 11. Παναγία. Ναός Κοίμησης Παναγίας. Λεπτομέρεια του εσωτερικού.

Εικ. 12. Αγιάσος Λέσβου. Ναός Παναγίας. Λεπτομέρεια εσωτερικού.

τασκευάστηκαν είτε από Λέσβιους μαστόρους, είτε ακολουθώντας πρότυπα από τη Λέσβο⁴⁶. Ειδικότερα ο ναός της Παναγίας παρουσιάζει πολλά κοινά στοιχεία τόσο στην κάτοψη όσο και στη διάπλαση του εσωτερικού με το ναό της Παναγίας Αγιάσου (εικ.12), ναός που αποτέλεσε πρότυπο για πολλούς ναούς εντός και εκτός Λέσβου⁴⁷.

46. Η πληροφορία για Καστοριανούς μαστόρους που αναφέρεται στο παραπάνω δεν τεκμηριώνεται από γραπτές πηγές.

47. Μ. Τσιτιμάκη, Η διασπορά της τρίκλιτης βασιλικής κατά την όψιμη Τουρκοκρατία στο ΒΑ Αιγαίο, Ε΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Μυτιλήνη και Αϊβαλί Κυδωνίες. Μια αμφίδρομη σχέση στο Βορειοανατολικό Αιγαίο, ΕΙΕ, Αθήνα 2007, 481-492.

ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΘΑΣΟΥ
ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ

16ος-17ος αι.

(Πίνακας 1)

ΠΗΓΗ	TD75	TD434	TD490 1	TKGM14	MM14921	TKGM12 1
ΕΤΟΣ	1519	1550	1569/70	1601	1626/27	1670
ΟΙΚΙΣΜΟΙ	ΕΣΤΙΕΣ					
Λιμανχισάο	191	190	294	301	274	80
Βουλγάο	86	90	179	222	175	134
Καζαβίτι	-	-	84	117	125	141
Κακηράχη	80	102	153	136	120	70
Θεολόγος	230	262	619	600	439	258
Γενιχισάο	94	114	257	256	186	68
Μαριές	-	-	-	-	49	31
Ποταμιά	-	-	-	-	-	-
Σωτήρας	-	-	-	-	-	-
Παναγία	-	-	-	-	-	-

Με μαύρο οικισμοί γνωστοί από την υστεροβυζαντινή εποχή.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΜΕΝΟΙ ΝΑΟΙ ΘΑΣΟΥ
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΤΑΤΑΞΗ

(Πίνακας 2)

Α/Α	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΟΝΟΜΑ ΝΑΟΥ	ΕΤΟΣ	ΠΗΓΗ	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
1	Θεολόγος	Άγιος Δημήτριος	1803	Ενεπίγραφη πλάκα	
2	Μαριές	Ταξιάρχες	1803	Ενεπίγραφη πλάκα	
3	Καζαβίτι	Άγιοι Απόστολοι	1804	Κτιτορική επιγραφή	
4	Κάστρο	Άγιος Αθανάσιος	1804	Κτιτορική επιγραφή	
5	Καζαβίτι	Άγιος Γεώργιος	1810	Ενεπίγραφη πλάκα	
6	Μαριές	Κοίμηση Θεοτόκου	1813	Ενεπίγραφη πλάκα	
7	Παναγία	Άγιος Χαράλαμπος	1814	Ενεπίγραφη πλάκα	
8	Σωτήρας	Μεταμόρφωση	1820	Ενεπίγραφη πλάκα	
9	Ραχώνι	Κοίμηση Θεοτόκου	1822	Κτιτορ. επιγραφή?	Αγγελούδη, 215
10	Παναγία	Κοίμηση Θεοτόκου	1812-1830		προφ. παράδοση
11	Ραχώνι	Άγιος Νικόλαος	1825 ή 1830	Σύγχρονη	προφ. παράδοση
			1850	ενεπίγραφη πλάκα	
12	Καλύβια	Άγιος Νικόλαος	Πριν το 1835		Βακαλόπουλος,
	Πρίνου				116
13	Λιμένας	Άγιος Νικόλαος	Πριν το 1835		Βακαλόπουλος,
					116
14	Καλλιράχη	Άγιοι Ανάργυροι	Μετά το 1830		Στρατής, 54
15	Καλιρράχη	Άγιος Δημήτριος	1840	Ενεπίγραφη πλάκα	
16	Θεολόγος	Αγία Παρασκευή	1843	Ενεπίγραφη πλάκα	
17	Πρίνος	Μονή Παντελεή.	1843	Κτιτορική επιγραφή	
18	Θεολόγος	Ιωάννης Πρόδρομος	1844	Κτιτορική επιγραφή	
19	Ποταμιά	Άγιος Δημήτριος	1845	Ενεπίγραφη πλάκα	

**ΕΝΟΡΙΑΚΟΙ ΝΑΟΙ ΘΑΣΟΥ
ΚΑΤΑΤΑΞΗ ΚΑΤΑ ΜΕΓΕΘΟΣ**

(Πίνακας 3)

Α/Α	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΟΝΟΜΑ ΝΑΟΥ	ΕΤΟΣ	ΤΥΠΟΣ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ
1	Παναγία	Κοίμηση Θεοτόκου	1812-1830	Βασιλική με τρούλο	27X18,50
2	Καλιροράχη	Άγιος Δημήτριος	1840	Τρίκλιτη θολωτή	22,01X12,85
3	Θεολόγος	Αγία Παρασκευή	1843	Τρίκλιτη ξυλόστεγη	21,60X11,60
4	Λιμένας	Άγιος Νικόλαος	Πριν το 1835	Βασιλική με τρούλο	21X9,20μ.
5	Σωτήρας	Μεταμόρφωση	1820	Βασιλική με τρούλο	20,03X11,89
6	Θεολόγος	Άγιος Δημήτριος	1803	Τρίκλιτη ξυλόστεγη	20X11,60
7	Μαριές	Κοίμηση Θεοτόκου	1813	Τρίκλιτη ξυλόστεγη	16,5X8,50
8	Κάστρο	Άγιος Αθανάσιος	1804	Τρίκλιτη ξυλόστεγη	18,63X12,08
9	Καζαβίτι	Άγιοι Απόστολοι	1804	Τρίκλιτη ξυλόστεγη	18,20X10,80
10	Καζαβίτι	Άγιος Γεώργιος	1810	Τρίκλιτη ξυλόστεγη	16,50X9,50
11	Μαριές	Ταξιάρχες	1803	Τρίκλιτη ξυλόστεγη	16,60X9
12	Ραχώνι	Άγιος Νικόλαος	1825 ή 1830-1850	Τρίκλιτη ξυλόστεγη	15,10X11,60
13	Ραχώνι	Κοίμηση Θεοτόκου	1822	Τρίκλιτη ξυλόστεγη	15,20X9,60μ.